

Баш сѣз

Орта билим береген школа ону битип чыгъагъан яшѣрюмлерде яшавда оъзбашына ѣл алып, жамиятгъа пайдалы иште ортакъчылыкъ этип бажарагъан мердешлени болдура. Шо масъалаланы чечив яшланы тилин ва гъакъылын оъсдюрюв, оланы идея-политика, эдеп-къылыкъ, загъмат, эстетика якъдан тарбиялавгъа бакъдырыла. Бу агъамиятлы иште школада, оъзге охув предметлер булан бирче, ана тилни уйретив уллу роль ойнай. Охувчулар ана тил ва адабият дарсларда грамматикадан ва адабиятдан билимлер алмакъ булан тамамланып къалмай, оърде эсгерилип гетген яшавда тарыкъ болагъан мердешлеге де ес бола, демек, практический яшавгъа гъазирлене. Бу ишни кюрчюсю башлапгъы школада салына.

Башлапгъы школада къумукъ тилни охутувну аслу муратлары гъисапда программа охувчуларда оъзбашына ойлашыв мердешлени яратмакъны, оланы адабият тилде тюз сѣйлемеге ва язмагъа уйретмекни талап эте.

Башлапгъы класлар учуй къумукъ тилден программада булай язылгъан: «Башлапгъы класларда юрюлеген ишни инг де аслу янларындан бириси – яшланы сѣйлев тилин оъсдюрюв... Башлапгъы класланы битдиреген яшлар оъзбашына ва хатасыз байлавлу гиччи хабар, кагъыз, билдирив, там газетге бир нече жумлалары булангъы макъала язып билмеге гереклер».

Шо талапланы кютмек учун башлапгъы школада къолланагъан инг де аслу къайдалардан бириси – изложение языв. Изложение языв, оъзюню аслу борчу болгъан байлавлу сѣйлевге уйретивден къайры да, охувчуланы тюз ва таза язывгъа уйретивде, оъзбашына ойлашывун камиллешдишивде къошум иш болуп токътай. Изложение охувчуланы ойларын тюз ва ачыкъ къурмагъа, адабият тилде тюз сѣйлемеге ва язмагъа уйрете, тил байлыгъын артдыра, стиль, агъым йимик тилни таъсирлилигин болдурагъан элементлеге тергевюн бакъдыра.

Изложениелени жыйымы тил оъсдюрювде къумукъ тилден программа школаны алдына салагъан талаплагъа гѣре къурулгъан. Ондан къайры да, жыйымгъа гирген бары да текстлер тарбиялав муратлагъа да жавап бере:

яшларда Ватангъа, халкъыбызгъа, загъматгъа, игитликте, парахатлыкыгъа, дослукыгъа бакъгъан сююв гыслени тарбиялай.

Изложениелени бу жыйымыны алдагысындан эсе башгъалыгъы бар. Биринчилей, текстлени санаву артгъан, бир-бир четим ва маъна якъдан сай текстлер тайдырылгъан. Экинчилей, берилген материал класлагъа гёре янгыдан айрылгъан ва текстлени ойлчевю янгы программагъа кыйышдырылып (артдырылып) алынгъан. Жыйымда материал белгили бир низам булан ерлешдирилген: текстлер изложениелени тюрлюлерине гёре бёлюкlege айрылгъан, мисал учун, кысгъартылгъан изложениелер, толу изложениелер, ортакълашып план этилип язылагъан изложениелер ва ш. б. Бёлюклердеги текстлер маънасына гёре темалагъа кыйышдырылып берилген. Шо бёлюклер гъар класны программасына, яшланы имканлыкъларына асаслангъан ва бары да класларда бир йимик тюгюл.

Изложение учун берилген материал белгили бир гезикде ерлешдириле. Сёзлени санаву, текстге гёре сораулар, план бары да текстлерде гёрсетиле. Тарыкълы гезиклерде орфография англатыулар, сёзлюк иш, методика гёрсетивлер ва шолай башгъа кёшум материаллар да бериле.

План, сораулар ва башгъа материаллар уылгю гысапда бериле. Учитель оъзюню мурадына гёре оланы алышдырмагъа яда янгыдан тизмеге бола. Масала, изложениени текстин охугъандокъ, ону хабарын толу кюйде айтмагъа тарыкъ болса, учитель оъзю тындырыкълы кюйде кёургъан пландан пайдаланып, текстдеги агъвалатланы бир ягдадан, кёутгъармай, яшланы эсине сала. Тек бу къайдадан ерсиз кёп пайдаланма тюшмей, неге тюгюл изложение язмагъа гъазирлик гёрегенде, текстни анализ этегенни орнуна, охувчулар ону гёнгюнден уйренип, ойлашмай язып кёоймакъ бар.

Жыйымгъа охувчулагъа таныш (олар гечип гетген) текстлер булан бирче таныш тюгюл текстлер де гирген. Учитель оланы аралашдырып кёоллама герек. Бир-бир гезиклерде учитель оъзю, тюз деп гысап эте буса, бир класс учун гёрсетилген текстни, кыйышдырып, оъзге класда кёоллама бола.

Изложениени оьтгеривде сёзлюк-орфография ишге де аслу тергев бериле. Текстни охугъанча учитель, яшлар англамас йимик сёзлени маънасын англата, четим сёзлени доскагъа яза. Бу сёзлер барысы да яшланы тилини сёз байлыгъын артдыривда къошум болма герек. Бир текстде гёрсетилген сёз оьзге текстде сёзлюк-орфография ишде гёрсетилмеге тарыкъ тюгюл. Амма жыйымда бир-бир сёзлер шолай такрарлана, неге тюгюл учитель къайсы текстни алда къоллажагъы белгисиз, шо себепден англатылагъан сёз, нече текстде ёлукъса да, башлап къолланагъанда англашдырыла.

Изложение язывда жыйымдагъы бары да текстлер къолланып болмай. Шо саялы да учитель оьзюню планын тизегенде, тюпдеги гёрсетивлени гёз алгъа тутуп, язылажакъ изложениелени текстлерин айырып алып, оланы ишлетеген кюйлерин де токъташдырып къоймагъа герек.

1. Изложениени текстин айырагъанда охувчуланы бажарывлукъ даражасы, изложениелени тюрлюлери, текстлени методика якъдан онгарылгъанлыгъы гысапгъа алына.

2. Текстлени маънасы белгили классгъа ва ерли гъаллагъа гёре охувчулар тюшюнеген кюйде болма герек.

3. Изложениени уьстюнде ишлевде байлавлу сёйлевге гёре юрюлеген башгъа ишлер гысапгъа алына.

4. Байлавлу сёйлевге гёре программа талап этеген бары да ишлер еринс етишдирилме герек. Шолай этмесе, башлапгъы охутувну аслу мурады – яшланы адабият тилде тюз сёйлеп ва язып, оьзлени пикруларын ана тилинде ачыкъ-аян къуруп, башгъалагъа айтып билеген этмек – яшавгъа чыгъарылмай къалар.

Бу жыйымны тизегенде текстлер алмакъ учун охув китаплар, къумукъ язывчуланы айры чебер асарлары, «Адабият Дагъыстан», «Къарчыгъа» журналланы материаллары къоллангъан. Ондан къайры, В. А. Яковлеваны «Сборник текстов для изложений в начальных классах» (Москва, «Просвещение», 1978), М. Р. Львовну «Методика развития речи младших

школьников» (Москва, «Просвещение», 1985) ва 3. Б. Басировну, С. Х. Абдуллаеваны «Изложениелени жыйымы». Башлапгы школаланы учителлери учун (Махачкала, Дагуч- педгиз, 1972) деген китаплары да пайдаландырылган.

ИЗЛОЖЕНИЕ ЯЗЫВГЪА КЪЫСГЪА МЕТОД ЁЛ ГЁРСЕТИВЛЕР

Охулган текстни маънасын язывлу формада беривге изложение языв деп айтыла. Изложение языв биринчи класда охув йылны экинчи яртысында башлана. Изложение ѳтгеривню бары да: класлагъа уьлгю гысапда ортакъ планы методика яндан шу тюпде берилген кюйде болмагъа ярай.

1. Охувчулар изложениени темасын ва текстни маънасын яхшы англасын учун гиришив гысапда гъазирлик иш юрюле (лакъырлашыв, суратлар гёрсетив ва ш. б.).

2. Изложениени текстин охув (эки керен охула). Текст, адабият тилни нормаларын сакълап, орта чалтлыкъда ачыкъ-аян охула.

3. Текст охулгъандан сонг яшлар ону нечик англагъанлыгъын ва текстни маънасын ачыкъ этмек учун лакъырлашыв ѳтгериле.

4. План тутув. Бу иш классгъа гёре тюрлю-тюрлю кюйде юрютюле, масала, гъазир плангъа гёре изложение языв, ортакълашып, лакъырлашыв юрютюлюп турагъан кюйде план тутув, ѳзбашына план къурув ва ш. б.

5. Сёзлюк-орфография иш. Айры-айры сёзлени маъналарын ва язылышын англатыв. Бир-бир сёз тагъымланы, предложениелени, гъатта текстни гиччи гесегин, анализ этип, доскагъа язмагъа ярай.

6. Изложениени языв. Учитель тергев этип къарай, тийишли буса айры-айры охувчулагъа кёмек эте.

7. Изложениелени ѳзбашына гёре тергев. Тергелген сонг тетрадлар учителге тапшурула.

Къайсы класда юрютюлегенине, классдагъы яшланы гъазирлигине, учитель ѳзюню алдына салган муратлагъа къарап, изложениелер тюрлю-тюрлю бола.

1. Толу яда текстге ювукъ кюйде язылагъан изложениелер. Булай изложениелени языв яшлагъа кыйын тиймей, неге тюгюл текстни савлай эсинде сакъламагъа тынч бола. Толу изложениелер школада кѣп къоллана. Бу тайпа изложениелерде авторну аслу пикрису сакълана, текстни хабары кысгъартылмай, толугъа бериле. Диалоглар, игитлени характеристикалары, табиятны суратлавлар сакълана.

Толу изложение язмагъа уйретив ачыкъ англашылагъан сюжетли хабар текстлени къоллап башлана. Сонгъа яшлар оьзлени хабарлавларына табиятны, адамланы, айры-айры предметлени суратлавларын, ойлашыв элементлени къошмагъа башлай.

Толу изложениелер аслу гьалда II – IV класларда оьтгериле. III – IV класларда бу изложениелер тергев иш гысапда айрокъда агъамиятлы бола.

2. Кысгъартылгъан изложениелер. Текст охула ва ону аслу маънасын береген ерлери токъташдырыла. Изложениеде текстни аслу маънасын ачагъан ерлери языла буса да, тилни байлавлугъу ва агъымы сакъланма герек. Диалоглар кыйа сѣзлеге айландырылып язылмагъа яда хабар формада берилмеге ярай.

3. Сайлам изложениелер. Булай изложениелерде сюжет толугъа кюйде алынмай, шо саялы да яшланы тергевюн тартагъан уллу текстлер алына. Текст сюжетине гѣре 2 – 3 гесекге бѣлюне ва охувчулагъа шо гесеклени инде къужурлусун изложение этип язмакъ тапшурула. Ондан кыйа да, алынгъан гесек грамматикадан гечилген темалагъа кыйышывлугъа болмагъа герек. Гесекни планы этиле. Бу изложениелер III – IV класларда оьтгериле.

4. Яратывчулукъ изложениелер. Кыйа изложениени язывда да яратывчулукъ элемент болмай къалмай. Буса да бир-бир изложениелени язагъанда текстни хабарына яшлар оьзюню янындан къошумлукълар эте. Шу тайпа изложениелени бир нече бѣлюкге айырма ярай:

4.1.Хабардагъы орунчаланы ва ишликлени бетлерин алышдырып языв. Масала, 1-нчи бетин 3-нчю бет булан ва 3-нчю бетни 1-нчи бет булан.

4.2. Изложениени хабарын кыйа буса да бир игитни атындан бермек.

Булай хабарлавну охувчу оз пикрулары булан толумлашдырмагъа бола.

4.3. Изложениени текстин озюню янындан хабар этип толумлашдырыв. Мисал учун, уй гъайванланы, къурдашлыкны ва ш. б. гъакында айтылагъан текстлерде охувчу оз яшавундан алыи бир-эки жумла къошма герек.

4.4. Битмеген текстлени, артын узатып, битдиреген изложениелени языв. Артын узатып язмакъ учун алынган изложениелер яшлагъа таныш темада, ондан сонг да, къужурлу болмагъа герек. Къошулуп язылагъан текстге байлавлу къошум соравлар берилмеге ярай. Масала: 1. Сонг яшлар къайда барды? 2. Онда нелер гёрдю? 3. Ахырда не болду?

Яратывчулукъ изложениелер IV класда оьтгериле ва сочинение язмагъа уьйретеген къайдалардан бириси бола. Жыйымда булай изложениелер учун айры текстлер гёрсетилмеген (ахырынчы бёлюкден къайрысына), шо саялы учитель озю тийишли гёрген текстлени къолламагъа герек.

5. Суратлав элементлери булангъы изложениелер. Бу изложениелер мекенли сюжетсиз болагъангъа гёре, яшлагъа язмагъа къыйын тие. Суратлав элементлери булангъы изложениелер язагъанда яшлагъа бир ёрукъ эркинлик бермеге ярай. Олар текстден бироз тайышса да, кемчилик санамагъа тюшмей.

Бу тайпа изложениелени планын учитель алданокъ гъазир эте, доскагъа яза. План буса, къысгъа болуп, эки-уьч жумладан къурулса яхшы.

Суратлав элементлери булангъы изложениелер яшланы озбашына ойлашывун, пикирлешивюн оьсдюрге айрокъда кёмек эте. Олар III классны ахырына таба ва IV класда оьтгериле. Бу изложениелер яшланы сочинение язмагъа уьйретивде агъамиятлы ерни тута.

6. Грамматика тапшурувлары булангъы изложениелерде учитель класлагъа гёре гечилип тураган (гечилип гетген) темалагъа тюрлю ишлер тапшура. Мисал учун, жумланы баш уьюрлерини тюплерине гъызлар тартмакъ, хас атлыкъланы белгилемек, текстдеги простой жумлалардан ва, тек деген союзлары булангъы къошма жумлалартизмек ва ш. б. Булай изложениелер III – IV класларда оьтгериле.

7. Къысгъа изложениелер (миниатюралар). Бу тайпа изложениелер тил оьсдюрюв ва орфографияны беклешдирив муратларда охув ва тил дарсларда да юрютюлмеге бола. Къысгъа изложениелер учун 10 – 15 минут заманны алагъан гиччи текстлер сайлана. Шо себепден булай изложениелеге план этилмей. Изложение учун къужурлу текст алынмагъа герек. Эсгерилген изложениелер III класны экинчи яртысында ва IV класда оьтгериле. Жыйымда бу изложениелеге текстлер берилмеген. Учитель толу язылагъан ва сайлам изложениелер учунгъу текстлерден къужурлу абзацланы алып къоллай.

8. Къутгъарылгъан сёзлени яза туруп изложение этив. Къутгъарылгъан сёзлени орнуна точкалар яда соравлар салына, охувчулар берилген сёзлерден къыйышагъанын табып алалар. Бу иш изложение язмагъа уьйренеген башлапгъы девюрде этиле.

9. Ерлери алышдырылгъан жумлаланы гезигин табып, изложение языв. Бу тайпа иш изложение язмагъа уьйретивде гъазирлик иш гысаплана ва биринчи-экинчи классларда юрюле. Алышынгъан гезиги булангъы предложениелерден изложение этив яшланы ойлашывда ва хабар язывда токъташгъан гезикни сакъламагъа, пикруларын ачыкъ-аян билдирмеге уьйрете.

Изложениелени эсгерилген тайпасы уьлгю гысапда тюпде гёрсетилген ёрукъда оьтгерилме ярай.